

Л. Б. Лехан

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В РОКИ НЕПУ (1922–1928 РР.):
деякі аспекти
(на прикладах Лівобережної України)

Ключові слова: аграрна політика, заходи радянської влади, сільськогосподарське виробництво, селянське господарство.

Ключевые слова: аграрная политика, мероприятия советской власти, сельскохозяйственное производство, крестьянское хозяйство.

Key words: agricultural politic, soviet-party leadership activities, agro production, peasant economy.

Сільське господарство України було і залишається однією із головних галузей вітчизняної економіки. Основним і стратегічним завданням аграрної політики держави на сучасному етапі є розв'язання продовольчої проблеми, а саме: якнайбільше насичення ринку продовольчими товарами і забезпечення українського споживача сільськогосподарською продукцією. Головним чином вирішення цього завдання покладається на селянина. Він, як і в попередні часи, є основним виробником сільськогосподарської продукції. Однак це можливо лише завдяки сприятливій аграрній політиці держави, тобто запровадженню наукових, економічних, організаційних, соціальних, агрозоотехнічних, комплексно меліоративних, організаційно-господарських, нормативно-правових та інших заходів.

Актуальність даної роботи зумовлена необхідністю дослідження вітчизняного історичного досвіду, який мав позитивні наслідки, та використання його в сучасній сільськогосподарській галузі з урахуванням теперішніх особливостей та потреб.

Вивченням цієї проблеми займалися сучасники розгляданого періоду І. Батюк, В. Целларіус, А. Азізян, С. Сосновий, М. Белонін, М. Гаража, О. Щадилов [1] та ін. Серед робіт останніх років слід згадати наукові розвідки С. В. Корновенка, В. М. Лазуренка, В. В. Калініченка, Кульчицького, А. Г. Морозова [2] та ін.

Відомо, що в роки непу селянство здійснило свою споконвічну мрію — отримало землю і можливість працювати на ній.

Завдяки заходам радянської влади (хоч вони і були і неоднозначні) українське селянство змогло зміцнити свої господарства, збільшити посівні площі та поголів'я худоби. Відомий соціолог початку ХХ ст. М. Шаповал так охарактеризував селянина як соціальну постать українського суспільства: «...Член сільської громади, що займається сільським господарством (хліборобством, скотарством, лісівництвом, рибальством та ін.), є селянин. Він виконує в суспільстві одну функцію: задовольнити потребу живлення всього суспільства...» [3, с. 265–266]. Саме таку функцію і виконувало селянство у 20-ті рр. ХХ ст. завдяки праці на землі.

З запровадженням нової економічної політики радянська влада і більшовицька партія визначили заходи, які торкалися розвитку індивідуальних селянських господарств. На ІХ конференції РКП (б) у грудні 1921 р. було зазначено про непорушний принцип збереження націоналізації землі; зміцнення селянського землекористування; надання селянам свободи вибору форм землекористування; створення всіх умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства; підтримка всіма можливими заходами маломісних селянських господарств шляхом надання пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського реманенту тощо та полегшення податкового тягаря [4, с. 14].

З приходом більшовиків до влади селяни здійснили свою найзаповітнішу мрію — дістали змогу працювати на землі самі на себе. Але необхідно було закріпити правову базу селянського землекористування. 29 листопада 1922 р. ВУЦВК прийняв Земельний кодекс УСРС, за яким було визначено норми земельного права та регульовано земельні відносини в умовах непу. І хоча у кодексі підкреслювалось, що право на користування землею мали всі громадяни УСРС без різниці статті, віросповідання національності, однак трудовому селянству надавалось першочергове право на користування землею сільськогосподарського значення. Особиста праця на землі була головною умовою отримання земельного наділу.

За Земельним кодексом 1922 р. всі землі сільськогосподарського призначення складали єдиний державний фонд, який знаходився у віданні Наркомзему та його місцевих органів.

З початком введення нової економічної політики держава своїми заходами створила сприятливі умови для піднесення економічного розвитку селянського господарства.

У 1925 р. більшовицькою партією був узятий новий курс, розроблений жовтневим (1924 р.) і квітневим (1925 р.) пленумами ЦК РКП (б), який дістав підтримку на XIV Всеросійській партконференції в квітні 1925 р. та на XIV з'їзді ВКП (б) того ж року. Ідеї нового курсу були покладені в основу постанови III з'їзду Рад СРСР від 20 травня 1925 р. про заходи піднесення і зміцнення селянського господарства.

Відбудова і реконструкція сільського господарства після семирічних воєн та голоду 1921–1923 рр. вимагали значних капіталовкладень. З 1924 по 1929 р. найбільшими вони були у 1926/27 господарському році і становили 339,2 млн крб. по Україні, з них в індивідуальне господарство було вкладено 332,9 млн крб., (тобто 98,14 %), вкладення самого селянства становили 219,0 млн крб. (64,56 % від загальної суми капіталовкладень в сільське господарство), державне капіталовкладення 120,2 млн крб. (тобто 35,4 %), з них в індивідуальне господарство 103,9 млн крб. У 1928/29 господарському році загальна сума капіталовкладення в сільське господарство України значно зменшилась і становила 210,1 млн крб., з них в індивідуальне господарство — 131,6 млн крб. (62,6 % від загальної суми). Вкладення самого селянства становило 56,0 млн крб., а державного — 154,1 млн крб. [5, с.274]. Значне зменшення капіталовкладень в індивідуальне господарство в кінці 20-х рр. було пов'язане з державним спрямуванням на підтримку колективних господарств. У 1927/28 господарському році капіталовкладення розподілялися по галузях сільського господарства в Україні так: 40,7 % коштів було виділено рільництву, включаючи витрати і на землеустрій, 24,6 % витратили на реманент; 12,9 % — на робочу худобу; 11,1 % — на продуктивне тваринництво; 6,2 % — на розвиток сільсько-господарської переробної промисловості; 4,5 % — на сільське будівництво [5, с. 56].

На виділені кошти проводилося землевпорядження. На 1 січня 1928 р. площа земель трудового користування Лівобережжя становила 8185,8 тисячі гектарів. На цей же момент було землевпорядковано 1296,0 тисячі гектарів, або 15,8 % осередсе-

лищного землевпорядкування до площі трудового землекористування [6, с.13]. За планом НКЗС у 1929 р. на Лівобережжі передбачалось землевпорядити всього 790,2 тисячі гектарів, з них площа індивідуального сектора становила 678,9 тисячі гектарів (86 %), а площа усуспільненого сектора — 111,3 тисячі гектарів (14 %) [7, арк.7]. Воно технічно повинно було впорядкувати територію, усуваючи далекоземелля, черезсмужність та багатосмужність. Землевпорядження здійснювалося шляхом зведення в 3–4 смуги всієї землі господарства, розселення багатодвірних сіл на виселки та іншими заходами, скерованими на утворення найбільш зручного землекористування. Ці заходи включали в себе утворення оптимального розміру земельних громад, організації найкращої за місцевими умовами громадської сівозміни тощо [7, арк. 17]. Землевпорядження могло бути ефективним тільки в тому випадку, якщо воно здійснювалося не тільки технічно, а й закріплювалося низкою агрокультурних заходів, утворювалася поліпшена громадська сівозміна.

Введення громадської сівозміни було одним із головних реконструктивних заходів, що йшов після землевпорядження. Суть її полягала в тому, що на всій землі громади, після того, як вона була зведена в певне число клинів з одводом землі в кожному полі кожному господарству, заводилися правильні чергування культур, в тій чи іншій мірі обов'язкові для всіх господарств громади. Встановити ж те чи інше чергування культур означало впливати на співвідношення цих культур, яке в значній мірі визначало собою всю структуру селянського господарства. Наприклад, коли господарство поширювало трав'яний клин, таким чином воно збільшувало можливість і потребу поширювати продуктивне скотарство. Це у свою чергу збільшувало зв'язок господарства з ринком, його товарність і таке інше. Отже, тип заведеної громадою сівозміни відбивався потім на господарстві всіх дворів громади. Ефективність громадської сівозміни підвищувалась, коли вона поєднувалась з організацією масових чистосортних засівів. Заміна звичайного селянського зерна чистосортним повинна була дати, з одного боку, значне підвищення якості продукції селянського господарства і, з другого боку, піднесення врожайності хлібів.

Вирощуванню добірного насіння відводилась найголовніша роль у справі відбудови і розвитку сільського господарства. За-

безпеченням селян чистосортним насінням займалися радгоспи. Користь від засіву поля очищеним зерном була незаперечною. Коли господар засівав неочищеним зерном, то на полі було дуже багато бур'яну, що забирав з ґрунту багато вогкості та поживних речовин, щупле насіння гинуло в посуху чи коли глибоко клалося в кращому разі давало кволі сходи. Росло невідсортоване насіння нерівно і на час збирання частина засіву переспівала, а частина була недостигла. Очистка давала ще й ту вигоду, що менше йшло зерна на посів. І крім того були відходи для годування худоби. У Золочівському районі у 1927 р. Конгресівська цукроварня розповсюдила серед селян 32 тис. пудів чистосортного насіння. Крім того, постачанням займалися і Карасівський радгосп та кредитна кооперація. Селянство поступово переходило до засіву сортовим насінням цілих зернових масивів і в тому ж році польові засіви вівса «Перемога» й «Шведського» дали в середньому по 80–100 пудів з десятини [8]. Наприклад, у 1928 р. у Харківському районі на зерноочисні пункти було видано обов'язкову постанову про очистку зерна, додано до наявних 50 нових трієрів, зроблено спеціальні обходи дворів. Плата за очистку була дуже низькою, а біднякам її робили безкоштовно. Наслідки були такими: на 514 зерноочисних пунктах з 568 трієрами та 404 сортувальками приватних господарів було очищено 1 317 652 пуди зерна, або 62 % всього, що малося висіяти посівного насіння, план було виконано на 217 %, а збільшення прибутку від зерноочистки мало становити не менше як 1 650 тисяч карбованців [9].

Проводилися заходи по боротьбі з польовими гризунами. Наприклад, керуючись постановою ВУЦИКу та РНК УСРР від 17 червня 1925 р., Харківський окрвиконком видав обов'язкову постанову від 3 травня 1928 р. «Про боротьбу з ховраками». Президія окрвиконкому постановила зобов'язати всі державні, кооперативні і громадські установи та організації, а також окремих господарів, що мали в своєму користуванні землі, вражені ховраками, в районах приступити до боротьби з гризунами шляхом їх механічного знищення [10]. Для боротьби по знищенню шкідників зелених насаджень, садів, городів та полів земельний відділ Харківського комгоспу організовував прокатно-показові пункти. Їхнім основним завданням було забезпечення необхідною кількістю матеріалів, отрути та інвен-

таря для знищення шкідників. Для таких пунктів було виділено 500 пудів отрути, 80 секаторів і 70 оприскувачів. До цієї роботи було залучено Товариство захисту рослин та тварин, ТДО-Авіахім, студентів сільськогосподарського інституту і фахівців сільськогосподарської справи [11].

Велику допомогу селянству надавали ветеринарні пункти. На Золочівщині таких пунктів у 1927 р. було 4. Вони вели культурно-освітню роботу серед селянства, забезпечували безкоштовно селян медикаментами для лікування худоби. Але слід зазначити, що мережа ветеринарних установ у розглядуваний нами період була розвинена ще недостатньо. Через недостатньо задовільні матеріальні та житлові умови ветлікарі неохоче їхали у село, й селяни змушені були звертатися до коновалів, які не завжди могли надати кваліфіковану допомогу. У Харківській окрузі одна ветеринарна ділянка обслуговувала район з 40 тис. чоловік населення [12].

Селяни охоче брали участь і в меліоративних роботах. Наприклад, у селах Івашки, Березівка та інших Золочівського району селяни на власні кошти засадили лісні поляни, ярки [8]. У 1928 р. за планом окрземвідділу у Вільшанському та Мереф'янському районах було вперше закладено ягідники. Продаж кущів здійснював Харківський окружний питомник за досить низькою ціною: 100 кущів малини коштували 10 крб, 1000 кущів полуниці — 20 крб, 100 кущів чорної смородини — 18 крб [13].

Сучасник 20-х рр., житель села Рябушки Лебединського району Д. І. Бурлюк, так характеризує господарювання за часів непу: «З піснями хлібороби йшли в поле і верталися додому. Радісно й вільно було хліборобу порати власну землю, а вона віддячувала йому. У селі діяли товариства і організації, які подавали велику допомогу селянам. У кредитному товаристві хлібороб міг узяти грошову і насінневу позичку, взяти напрокат сівалку, молотарку. Бурякове товариство провадило контракцію посівів цукрових буряків і розраховувалось за продак буряки» [14, с. 486].

Особливо радянська держава звертала увагу на допомогу незаможним господарствам. Їм надавалася безповоротна допомога, що складалася з пільг по сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску лісоматеріалів, бюджетних асигнувань на зем-

леустрій. Наприклад, у 1928/29 господарському році по Україні планувалося збільшення до 35 % контингенту бідняцьких та маломісних господарств, що одержували пільги у вигляді повного та часткового скасування податку [15, с. 62]. Хоча у резолюції XV конференції ВКП (б) застерігалось, що не можна розглядати селянство тільки як об'єкт обкладання, щоб шляхом непомірних податків викачати із селянських господарств якнайбільше коштів. Зазначалося, що це могло б призвести до призупинення розвитку виробничих сил села, зниження товарності сільського господарства [16, с. 354], в той же час податкова політика була побудована на класовому принципі: основний податковий тягар лягав на заможні верстви селянства. Наприклад, в Харківській окрузі від єдиного сільськогосподарського податку звільнялося 34 % бідняцьких господарств, при тому що сума податку проти минулого року була збільшена з 3625 тис. крб до 5628 тис. крб, тобто на 54,8 %. Податковий тягар між різними верствами селян розподілявся так: маломісне господарство в середньому оподатковувалось на 3 крб 49 коп., середняцьке — 15 крб 97 коп., заможне — 50 крб, міцне — 131 крб 50 коп. [17, арк. 19].

У роки непу селяни змогли полегшено зітхнути. Поки партійне керівництво дискутувало з приводу шляхів побудови соціалізму і тимчасово поступилося нестримним прагненням якнайшкорошого усупільнення виробництва, селяни зміцнювали економічно свої господарства і підвищували сімейний добробут.

Однією із найголовніших умов економічної стабільності господарства була забезпеченість селянського господарства землею. Земля — це матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. За сприятливих умов, створених радянською владою в роки непу, селяни намагалися збільшити посівну площу.

За п'ять років (з 1923 по 1928 рр.) площа польових і садібних засівів в індивідуальних селянських господарствах Лівобережжя збільшилась на 17,6 %, в Україні — на 23,9 % і в 1928 р. досягла свого максимального розміру [6, с. 80, 82–83]. Це явище свідчило про життєздатність і силу трудівників села, коли вони працювали на вільній землі самі на себе.

Внаслідок семирічних воєн сільське господарство України зазнало значного лиха та збитків. Щоб підняти міць селянських господарств, радянська влада дозволила здавати і брати в орен-

ду землю. Це право було закріплено Земельним кодексом УСРР (1922 р.) [18, ст. 27]. Піклуючись про якнайшвидше підняття рівня розвитку сільського господарства, держава зобов'язувала орендарів вести господарство на орендованій землі як старанні і передбачливі господарі [18, ст. 34]. Оренда дозволялася тільки трудова: можна було орендувати тільки ту кількість землі, яку селяни могли обробити силами свого господарства [18, ст. 30]. Спочатку дозволялася оренда на період однієї сівозміни, а за відсутності правильної сівозміни — на строк не більше 3 років [19, с. 50]. Однак подальша практика здачі землі показала, що короткострокова оренда не сприяла підвищенню родючості землі, приводила до хвижацького виснаження ґрунту. У зв'язку з цим постановою III Всесоюзного з'їзду Рад «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. було дозволено оренду землі на 12 років [20, ст. 248]. ВУЦВК і РНК УРСР у постановях від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. теж подовжили термін оренди до 12 років [21, ст. 180].

За законом орендна угода повинна була фіксуватися в місцевому органі радянської влади (найчастіше в сільраді). Але оскільки податки сплачував орендар, який не був зацікавлений у цьому, то частіше оренда мала прихований характер. Лівобережжя займало друге місце (після Степу) по площі орендного фонду УРСР. У 1929 р. його відсоток на Лівобережжі становив 14,9 % [5, 120].

Процес згортання непу наприкінці 20-х рр. поклав початок ліквідації орендних відносин. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами [22, ст. 27]. Незабаром, 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову, яка обмежувала термін здавання землі в оренду однією сівозміною [23, с. 296]. Уже в період проведення суцільної колективізації, 6 липня 1930 року ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації», яка скасовувала закони і постанови щодо земельної оренди [24, ст. 108]. Таким чином, оренду землі було ліквідовано.

На жаль, аграрна політика радянської влади в наприкінці 20-х рр. минулого століття набула антиселянського характеру

і пішла врозріз із бажанням українського селянства. Наслідки цієї політики очевидні. Тому у теперішній час перед державою стоїть дуже складне завдання: повернути селянинові почуття господаря і власника виробленої ним сільськогосподарської продукції, завершити земельну реформу, здійснити докорінну перебудову економічних та фінансово-кредитних відносин на селі, створити ефективні механізми захисту прав власності на землю, стимулювати сільськогосподарську кооперацію, розвивати підприємства у сфері агросервісу, переробки і збуту продукції.

Україна такі можливості має: родючі землі, багаті природні надра, працьовитий народ та сприятлива аграрна політика з боку держави дадуть змогу розв'язати усі завдання, які стоять перед сільськогосподарською галуззю виробництва.

Джерела та література

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. — Харків, 1925; Целларіус В. Сучасна українська кооперація. — Харків, 1926; Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне) // На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С.37–52; Сосновий С. М. Оренда землі на Україні. — Харків, 1926; Белонін М., Гаража М. Характеристика землевпорядження на Україні. — Харків, 1928; Щадилів О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. — Харків, 1926; Його ж. Про громадські плодозміни. — Харків, 1924.
2. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. — Черкаси: Ваш Дім, 2004; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997. — 400 с.; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — 396 с.; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — 141 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. — Черкаси, 1993; Його ж. Відбудова сільського господарства // Історія українського селянства. Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 26–44.
3. Шаповал М. Загальна соціологія. К., 1996.
4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). — Х., 1991.
5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997.

6. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
7. ЦДАВО. — Ф.27. — Оп.11. — Спр.686.
8. Селянин Харківщини. — 1927. — № 129.
9. Там само. — 1928. — № 61.
10. Харьковский пролетарий. — 1928. — № 106.
11. Вісті ВУЦІК. — 1928. — № 62.
12. Комуніст — 1928. — № 47.
13. Селянин Харківщини. — 1928. — № 47.
14. ЗЗ: Голод: Народна Книга-меморіал/ Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991.
15. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — К., 2000.
16. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). — К., 1980. — Т.3.
17. ЦДАГО. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2645.
18. Земельный кодекс УСРР. Утвержден ВУЦІК 29 ноября 1922 г. — Харьков, 1922.
19. Збірник указів УСРР. 1922.
20. Сборник указов РСФСР. 1925.
21. Збірник указів УСРР. 1927.
22. Збірник указів УСРР. 1928.
23. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. — М., 1954.
24. Збірник указів УСРР. 1930.

Анотації

Лехан Л. Б. Исторический опыт аграрной политики советской власти в годы нэпа (1922–1928 гг.): некоторые аспекты (на примере Левобережной Украины).

В статье рассмотрены некоторые аспекты аграрной политики советской власти в годы нэпа, которые привели к положительным изменениям в сельскохозяйственной отрасли Украины в целом и Левобережной в частности.

Lehan L. B. Historical experience of agricultural politic of soviet-party leadership in the period of NEP (1922–1928 years): some aspects (on the example of left-blank Ukraine).

The article considers some aspects of agricultural politic of soviet-party leadership in the period of NEP which has led to positive changes in agricultural sphere in Ukraine on the whole base and in left-bank Ukraine in particular.